

UOT 340.1.

Əbülfəz Hüseynov
Bakı Dövlət Universiteti,
hüquq elmlər doktoru, professor
abulfaz-huseynov@mail.ru

HÜQUQ FƏLSƏFƏSİNİN PREDMETİ VƏ ANLAYIŞI

Hüquq haqqında elmin əsas istiqamətləri və onların hüquq fəlsəfəsi ilə qarşılıqlı nisbəti baxımından qeyd etmək lazımdır ki, hüquq haqqında biliklər ilkin olaraq hüququn ensiklopediyası, sonradan isə hüququn fəlsəfəsi və hüququn nəzəriyyəsində əks olunmuşdur. Lakin, zaman keçdikcə hüququn dərk olunmasının forma və metodları təkmilləşmiş, dərk etmənin empirik mərhələsi nəzəriyyə ilə tamamlanmış, hüququn fəlsəfəsi, hüquq nəzəriyyəsi, hüquq sosiologiyası kimi elmi bilik sahələri formalaşmışdır. Sovet hüquqşünaslığında isə əsasən dövlət və hüquq nəzəriyyəsi tədris olunmuşdur. Bu zaman yuxarına göstərilən elmi istiqamətlər öyrənilməmişdir. Lakin, hazırda hüququn öyrənilməsində hüquq nəzəriyyəsi ilə yanaşı olaraq, hüquq fəlsəfəsinin də əhəmiyyəti artmışdır. Bu baxımdan hüquq fəlsəfəsi sahəsində tədqiqatlara ciddi ehtiyac vardır.

Məqsəd - Hüquq fəlsəfəsinin anlayışını və predmetini təhlil etmək

Metodologiya - dialektika, analitik təhlil

Tədqiqatın nəticələri - hüquq fəlsəfəsinin hüququn dərkənin ali səviyyəsi kimi əsaslandırılması

Açar sözlər: hüquq, fəlsəfə, obyekt, predmet, anlayış, ensiklopediya, nəzəriyyə

Giriş

Hələ inqilabaqədərki dövrdə hüquq ədəbiyyatında hüquq ensiklopediyasını “hüquqşünaslığın qısa sisteməlik xülasəsi” (K.Nevolin), “bütün xüsusi hüquqi elmlərin qısa şərh” (İ.V.Mixaylovski), “qeyri-müstəqil və hüquq elmləri üçün giriş” (A.Kotelnikov) və s. kimi qiymətləndirirdilər. Mahiyyət etibarilə hüquq ensiklopediyası dövlət və hüquq nəzəriyyəsi kursunun sistemini əhatə etmişdir. Lakin, bəzi müəlliflər (məsələn, F.V.Taranovski və b.) ümumi hüquq nəzəriyyəsi anlayışına qarşı çıxaraq göstərirdilər ki, hüquq ensiklopediyası təkcə xüsusi hüquq elmlərinin qısa xülasəsi deyil, həm də özündə hüquq haqqında ümumi təlimi birləşdirir. Beləliklə, elmi ədəbiyyatda hüquq ensiklopediyası müstəqil elm kimi hesab edilmir və bu fənni bütün xüsusi hüquqi elmlərin qısa şərh kimi qiymətləndirilirdi. Bununla belə hüquq nəzəriyyəsi, hüquq fəlsəfəsi və hüquq ensiklopediyası arasında sıx əlaqələrin olduğu da göstərilirdi.

Tədricən hüququn ensiklopediyasının predmeti və məzmununun dəyişilməsi ümumi hüquq nəzəriyyəsinin formalaşmasına gətirib çıxardı. Nəticədə XIX əsrdə hüquq ədəbiyyatında “ümumi hüquq nəzəriyyəsi” və “hüquq nəzəriyyəsi” anlayışları elmi döviyyəyə daxil edildi. XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən bir sıra alimlərin səyi ilə (məsələn, N.M.Korkunov, Q.F.Şerşnevits, S.V.Paxman, E.V.Vaskovski, D.D.Qrim, N.İ.Palienko və b.) yuridik pozitivizm ümumi hüquq nəzəriyyəsində əsas elmi istiqamət kimi müəyyən edildi.

Hüquq fəlsəfəsi və hüquq nəzəriyyəsi

Elmi ədəbiyyatda belə bir fikir vardır ki, çox hallarda özündə “hüququn ensiklopediyası” adı metafizik xarakter kəsb etmiş, “hüquq fəlsəfəsi” ilə hüquqşünaslığın doqmatik müddəalarını əhatə etmişdir. N.M.Korkunov hüquq fəlsəfəsi və hüquq ensiklopediyasını eyniləşdirir və bunlara ümumiləşdirici elm kimi ümumi hüquq nəzəriyyəsinin yaranması üçün hazırlıq mərhələsi kimi müəyyən edirdi.

Lakin bəzi müəlliflər (məsələn, İ.V.Mixaylovski və b.) göstərirdilər ki, xalis elmi baxımdan ensiklopediya hüquq elmi adlandırıla bilməz. Belə ki o, öz predmetinə və müstəqil məzmununa malik deyildir, ensiklopediyada deyilənlər ayrı-ayrı xüsusi elmlərin ətraflı şərhidir. Hüququn ensiklopediyası elmin inkişafının aşağı pilləsidir, onun qeyri-mükəmməl mərhələsidir.

Hüquq ensiklopediyası ilə qarşılıqlı müqayisədə, elmi ədəbiyyatda ümumi hüquq nəzəriyyəsinin qarşısında aşağıdakı vəzifələrin durduğu göstərilir: bütün xüsusi hüquq elmlərinin əsasını təşkil edən məntiqi bitmiş anlayışlar sistemi qurmaq və bu elmlərin bütün nəticələrini nəinki xarici, eləcə də daxili harmonik vəhdətdə ümumiləşdirmək; xüsusi elmlərin işlənilməsinə də kömək edən metodların öyrənilməsi. Beləliklə, bəzi alimlərin (məsələn, İ.V.Mixaylovski və b.) fikrincə, pozitivizm, reyativizm və realizm ümumi hüquq nəzəriyyəsinin xarakterizə cəhətləridir.

Hüququn ümumi qanunauyğunluqlarını hüquq nəzəriyyəsi tədqiq edir. O, hüququ öyrənən xüsusi elmləri birləşdirir, bütün hüquq sahələri üçün vahid müddəalar və anlayışlar işləyib hazırlayır. Bu baxımdan hüquq nəzəriyyəsi fundamental və metodoloji elmdir. Lakin, XIX əsrin əvvəllərində təbii hüquq haqqında təlimin inkişafı (V.Q.Puxto, F.K.Savinyi və b.) hüququn tarixi məktəbi tərəfindən zəiflədilmişdir. Yeni istiqamət tezliklə geniş şəkildə tanındı və əvvəllər mövcud olan müsbət hüquq adı əvəzinə “pozitiv hüquq” anlayışı elmi dövriyyədə istifadə edildi.

Yuridik pozitivizm anlayışı fin alimi A.Aarmio tərəfindən aşağıdakı iki mənada işlədilir. Birinci termin “yuridik pozitivizm” (juridical positivism) qaydalardan (normalardan) ibarət olan hüquqla eyniləşdirilir. Bu mövqeyi H.Kelzen də müdafiə edir. İkinci termin – “hüquqi pozitivizm” (legal positivism) hüquqi doqmatika ilə bağlıdır. Hesab olunur ki, hüquq qaydasının əsaslandırılması xarici determinantlardan asılı deyil. Hüquq normaları suveren dövlət hakimiyyəti tərəfindən yaradılsa (Bentam) və ya onların yaranması yüksək cərgədə duran norma ilə müəyyən olunursa (Kelzen), bu normalar əsaslı və qanunidirlər. Deməli, düzgün hüquq qaydası qanuni yolla yaradılan qaydadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq haqqında biliklərin hüquq nəzəriyyəsi adlandırılması sahəsində müxtəlif fikirlər olmuşdur. Bəzi alimlər (məsələn, N.M.Korkunov və b.) hesab edirdilər ki, hüquq fəlsəfəsi və hüquq ensiklopediyası eynidirlər və ümumiləşdirici elm kimi ümumi hüquq nəzəriyyəsinin yaranması üçün əsasdırlar. Bu dövrdə hüquq nəzəriyyəsində əsasən hüququn sosiologiyası (N.M.Korkunov, M.M.Koralevski, S.A.Muromtsev, Q.D.Qurviç, E.Levi, E.Erlix Q.Kantoraviç və b.) üstünlük təşkil edirdi. Hüquq nəzəriyyəsinin predmeti qismində bir tərəfdən hüquqi doqma tanınmışdırsa, digər tərəfdən hüquq münasibətlərinin məzmununu (hüquq qaydası)” (6, s.49-50), “etik hisslər, yaşantılar atributiv xarakterli emosiya” (7, s.75) əks etdirən “sintetik hüquq nəzəriyyəsi” formalaşdırılırdı.

Bəzi müəlliflər (məsələn, E.V.Kuzneçov və b.) göstərirlər ki, hüquq nəzəriyyəsinin predmeti həmişə müsbət hüquq olub və onun müxtəlif növləri vardır. Məsələn, L.İ.Petrajitski müsbət hüququn aşağıdakı növlərini göstərir: kitab hüququ (müqəddəs kitablar, adət hüququ məcmuələri, elmi faktorlar); elmdə qəbul olunmuş rəy, fikir hüququ (communis doctum opinio); ayrı-ayrı hüquqşünas alimlərin hüququ; roma hüquqşünas-

larının yuridik ekspertiza hüququ (responsa), roma imperatorlarının reskriptləri, hüquq fakültələrinin rəyləri, hüquqi məsələlər üzrə kassasiya məhkəmələrinin qərarı; dini-etik nüfuzların kəlamları hüququ (dinin yaradıcıları, peyğəmbərlər, apostollar, müqədəslər); müqavilə hüququ, proqram hüququ (dövlətin bu və digər beynəlxalq məsələlərə münasibəti haqqında milli, partiya proqramları); presedent hüququ; atalar sözü hüququ, ümumixalq hüququ ("bütün dünyada belə qəbul olunub"); qeyri-müəyyən müsbət hüquq (bunun üçün normativ fakt "belə güman edirlər") və s. (7, s.516)

Hüquq fəlsəfəsi, Q.Şerşeneviçə görə fəlsəfənin bir hissəsidir (10, s.24). Q.Şerşeneviçin fikrincə hüquqşünaslar hüququ olduğu kimi öyrənilər, filosoflar isə ideal hüquq yaradıblar. O, hesab edirdi ki, hüquq fəlsəfəsi təbii hüquq haqqında anlayışı ümumi hüquq nəzəriyyəsi anlayışından təcrid etməlidir. Elmi ədəbiyyatda belə bir fikir formalaşmışdır ki, Q.F.Şerşeneviç hüquq siyasətini hüquq nəzəriyyəsi çərçivəsindən kənara "çıxarır" və bu əsasla da hüquq fəlsəfəsini yuridik elm deyil, fəlsəfi elm adlandırır. Hüquq fəlsəfəsinin strukturu aşağıdakılardan ibarətdir: ümumi hüquq nəzəriyyəsi, hüquq fəlsəfəsinin tarixi, hüquq siyasəti. Q.F.Şerşnevits hüquq fəlsəfəsinin struktur elementlərinin hər birinin vəzifələrini də ayrı-ayrılıqda izah edir. Onun fikrincə ümumi hüquq nəzəriyyəsi hüquq fəlsəfəsinin nəzəri hissəsidir. Hüquq fəlsəfəsinin tarixi ideal hüquq qaydası haqqında təsəvvürlərin sistemidir. Hüquq siyasəti isə birincisi, mövcud qanunvericiliyi qiymətləndirmək, ikincisi onu inkişaf etdirməkdir.

Hüquq fəlsəfəsi anlayışı ilə bağlı XIX əsr elmi ədəbiyyatında "normal hüquq", "ağlabatan hüquq", bütün dövrlər və xalqlar üçün ümumi olan "ən ümumi hüquq" və s. kimi terminlər işlədilmişdir. Bu dövrdə bəzi müəlliflər (məsələn R.İyerinq və b.) əsasını iradə təşkil edən "hüquq ideyası" termini də elmi dövriyyəyə daxil etmişdilər.

Elmi ədəbiyyatda belə bir fikir vardır ki, tarixi baxımdan əvvəlcə hüquq fəlsəfəsi fəlsəfənin tərkib hissəsi kimi çıxış edib, sonralar isə o, fəlsəfə və hüquqşünaslığın qovuşuğunda xüsusi istiqamət kimi formalaşmışdır. Hüquq fəlsəfəsi hüququn ideal əsaslarını tədqiq etməklə qüvvədə olan hüquq normalarına qarşı qoyulurdu. Hüquqşünaslığın inkişafı gedişində hüquq haqqında ümumiləşmiş elmin məzmununun dəyişməsi nəticəsində onun "ümumi hüquq nəzəriyyəsi" adlandırılması məsələsi ortaya çıxmışdır.

Hüquq fəlsəfəsi ilə bağlı belə bir elmi fikir formalaşmışdır ki, o müsbət (sonralar pozitiv) hüququn və xüsusi yuridik elmlərin materialları ilə kifayətlənmir. Onun vəzifəsi sosial həyatın hüquq hadisəsinin mahiyyətini dərinlən öyrənmək və onu dünyəvi idraki-etik qayda ilə əlaqələndirməkdən ibarətdir. Bu vəzifənin həlli üçün ümumi hüquq nəzəriyyəsinin materialları kifayət etmir. Ona görə də hüquq fəlsəfəsi yuridik elmlərdən başqa qeyri-yuridik elmlərin, ümumi (xüsusi, metafizika və etikanın) məlumatlarından da geniş istifadə etməlidir.

Buradan da hüquq fəlsəfəsinin ali idraki etik bağlancılar baxımından hüquqi həyatın hadisələrinə qiymət vermək, hüququn cəhd etməli olduğu ideali göstərmək vəzifəsi meydana gəlir. Öz-özlüyündə əlbəttə ki, bu vəzifələrin həlli üçün hüquq fəlsəfəsi xalis yuridik sahədən kənara çıxmalıdır, o, müsbət hüquq və xüsusi elmlərin ümumiləşdirilməsindən yüksəkdə durmalıdır, çünki, qiymətləndirmə üçün meyarlar öyrənilən hadisənin özündən əxz oluna bilməz. Beləliklə, ümumi hüquq nəzəriyyəsi fərqli olaraq hüquq fəlsəfəsi metafizika və idealist xarakterlidir, ümumi hüquq nəzəriyyəsinin relyativizmini inkar edərək hüquqi hadisələrin prinsiplial qiymətləndirilməsi əsaslarının mövcud mütləq başlanğıclarının olduğunu irəli sürür.

Belə bir elmi fikir də formalaşmışdır ki, xüsusi yuridik elmlərə nisbətən hüquq fəlsəfəsi ümumi fəlsəfənin bütün digər elmlərlə münasibətinə oxşar vəziyyətə malikdir.

Ümumi hüquq nəzəriyyəsi ilə hüquq fəlsəfəsi arasında fərq isə metafizika ilə hüquqi pozitivizm arasında münasibətə bənzəyir.

Hüquq fəlsəfəsi yuridik elmlərin bütün məcmusunun vahidliyini təmin edir, bütün yuridik elmlərin əsasında duran anlayışları və metodları təhlil edir. Bundan başqa o, bir sosial hadisə kimi hüququn mahiyyətini dərk etməyə cəhd edir və hüququ ümumi dünyəvi etik qayda ilə əlaqələndirir, hüquqi həyatın qiymətləndirilməsi üçün mütləq meyarlar müəyyən edir. Odur ki, bəzi müəlliflər (İ.V. Mixaylovski və b.) hesab edirlər ki, hüquq fəlsəfəsi xalis yuridik elm deyil. O, özündə fəlsəfə ilə hüquqşünaslığın arasında vasitəçi həlqədir, həm xalis yuridik (ümumi hüquq nəzəriyyəsi adlandırılan), həm də xalis fəlsəfi elementləri birləşdirir.

Hüquq fəlsəfəsinin predmeti

Hüquq ədəbiyyatında hüquq fəlsəfəsi və ümumi hüquq nəzəriyyəsinin iki müstəqil fənn olması haqqında fikirlərə də rast gəlinir. Lakin, belə hesab olunur ki, ayrı-ayrılıqda elm olsalar da, onları bir elmdə birləşdirmək lazım deyil. Belə ki, hüquq fəlsəfəsi öz predmetində ancaq hüququn dərin əsaslarını və onların dünyəvi etik qaydasını ifadə etməlidir. Digər tərəfdən ancaq “ümumi hüquq nəzəriyyəsi” “hüquq fəlsəfəsi” ilə müəyyən olunan əsas prinsiplərin konkret formalarına həyatı məna verə bilər. Ümumi fəlsəfə dünyanın mütləq ilkin başlangıclarını və bu ilkin əsasların söykəndiyi qaydanı dərk etməyi öyrədirsə, dünyəvi etik qaydanın tərkib hissəsi kimi hüquq fəlsəfəsi ümumi prinsipləri müəyyən edir.

Hüquq fəlsəfəsini ümumi hüquq nəzəriyyəsinin qneseoloji istiqaməti kimi təhlil edən C.A. Kərimov göstərir ki, ümumi hüquq nəzəriyyəsinin müasir vəziyyəti əsasən hüquqi reallıqların sosioloji şərhini kimi təqdim olunur (4, s. 58). C.A. Kərimov hüquq fəlsəfəsinin maraq dairəsini müəyyən edən məsələlərin aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir: ontoloji nəzəriyyə çərçivəsində hüquqi hadisələrin və proseslərin özünüdərkənin yolları, metodları və üsulları, onların qneseoloji təbiəti. Beləliklə, hüquq fəlsəfəsi, bir tərəfdən, fikrin hüquqi varlığa doğru hərəkətini müəyyən edən tədqiqatın ilkin əsaslatı kimi çıxış edir, digər tərəfdən, özü dərk etmə prosesinin nəticəsidir. Bu zaman, hüquq fəlsəfəsinin qneseoloji məzmunu real hüquqi varlığın hüququn sosiologiyası tərəfdən əldə olunmuş konkret ontoloji biliklərindən az qiymətli deyildir. Beləliklə, burada hüquq fəlsəfəsini müstəqil və ya fənnlərarası bilik sahəsi kimi deyil, ümumi hüquq nəzəriyyəsinin bir istiqaməti (tərkib hissəsi) kimi müəyyən edir.

Bir qrup alimlər (məsələn, M.N. Marçenko və b.) hesab edirlər ki, hüququn fəlsəfəsi təbiətə və xarakterinə görə eyni zamanda həm yuridik, həm də fəlsəfi fəndir bu, fəlsəfənin, yurisprudensiyanın, sosiologiyanın, psixologiyanın və digər sosio-humanitar fənlərin səylərini birləşdirən fənlərarası bilik sahəsidir. Belə yanaşma ümumi dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və hüquq fəlsəfəsi arasında müəyyən dəqiq sərhəd qoymağa imkan verir. Belə ki əgər ümumi hüquq nəzəriyyəsi hər şeydən əvvəl hüququn meydana gəlməsi, inkişafı və qanunauyğunluğunu üzə çıxarsa, hüququn fəlsəfəsi isə özündə hüququn müasir dünyada yeri və rolunun müəyyən edilməsinə, ona dəyər kimi yanaşılmasının tədqiqini əks etdirir. Digər qrup alimlər isə (məsələn, M.N. Korkunov və b.) hüquq fəlsəfəsi elminin mövcudluğuna şübhə ilə yanaşırlar. Bu zaman onlar F. Engelsin belə bir müddəasına əsaslanırlar ki, ideoloqun hadisələrin həqiqi əlaqələrini uydurma əlaqələrlə əvəz etdiyi vaxtda tarixin, hüququn, dinin fəlsəfəsi pozitiv nəzəri biliklərin kifayət etmədiyi şəraitdə meydana gəlmişdir. Hesab olunur ki, F. Engelsin bu müddəası indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir və hüququn həqiqi qanunauyğunluqlarına istiqamətlənmiş ümumi hüquq nəzəriyyəsi onun fəaliyyət göstərməsi və inkişafının daha ümumi

qanunauyğunluqları haqqında vahid elm olmalıdır.

Bəzi müəlliflər (məsələn, V.M.Sırix və b.) hesab edirlər ki, hüququn fəlsəfəsi vaxtilə hüquq haqqında kifayət qədər biliklərin olmadığı dövrdə vaxtilə meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Marksizmin meydana gəlməsindən sonra hüququn fəlsəfəsi tədricən öz əhəmiyyətini itirmişdir. Belə ki, K.Mark və F.Engels hüququn dərki prosesini həqiqi elmi etmişlər. Lakin, fəlsəfə isə bir elmi bilik sahəsi kimi tükənməyib, çünki, özünün spesifik predmetinə malikdir. Dövlət və hüququn fəlsəfi aspektləri haqlı olaraq həqiqətən də elmi fənn olan ümumi dövlət və hüquq nəzəriyyəsi çərçivəsində baxıla bilər. Hesab edirik ki, əksinə, hələ Kantın, Hegelin, Q.Radbruxun dövründən başlayaraq hüquq fəlsəfəsi elmi meydana gəlmişdir. Digər qrup alimlərin (məsələn, məsələn, V.N.Rastorqev və b.) qənaətinə görə hüquqi və qeyri-hüquqinin fərqləndirilməsi haqqında fəlsəfədən başqa hər-hansısa bir instrumentin olmadığını nəzərə alsaq hüququn fəlsəfəsi ikiqat hüquqdur. Hüquqa institusional yanaşma ancaq fəlsəfi təhlilin sayəsində aşkarlanır. Sosial dövlət quruculuğu bir elmi istiqamət və tədris fənni kimi hüququn fəlsəfəsinin inkişafı olmadan mümkün deyildir.

Beləliklə, müstəqil bilik sahəsi və tədris fənni kimi hüquq fəlsəfəsi daim filosofların və hüquqşünas alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Bu sahədə kifayət qədər ədəbiyyatın olmasına baxmayaraq, indiyədək hüquq fəlsəfəsinin statusu haqqında elmdə vahid fikir yoxdur. Fikir ayrılığı əsasən hüquq fəlsəfəsinin predmet müəyyənliliyi, fənn mənsubiyyəti və s. ilə əlaqədardır. Belə ki, məsələn, hüquq fəlsəfəsinin hüquq və ya fəlsəfi elm və fənn olması hələ ki, mübahisəlidir. Doğrudur hüquq fəlsəfəsinin obyektinin hüquq (hüquqi realıq və s.) olması əksər hüquqşünaslar və filosoflar alimlər tərəfindən tanınır, lakin, onun məzmunu və mahiyyəti ilə bağlı bir-birinə zidd olan müxtəlif anlayış və konsepsiyalar mövcudur.

Fəlsəfi-hüquqi ədəbiyyatda hüquq fəlsəfəsinin predmet və fənn mənsubiyyəti ilə bağlı tarixən aşağıdakı konsepsiyalar formalaşmışdır: a) hüquq fəlsəfəsi xüsusi fəlsəfəsinə malik məxsusi vəzifələrini həll edən yuridik fənnidir; b) ümumi hüquq nəzəriyyəsindən və hüququn sosiologiyasından fərqli müstəqil yuridik fənnidir; c) hüquq fəlsəfəsi “yuridik metafizika”dır.

Birinci fikri müdafiə edənlər hüquq fəlsəfəsinə hüququn sosiologiyası kimi ümumi hüquq nəzəriyyəsinin bir tərkib hissəsi kimi baxır. İkinci qrup alimlər (məsələn alman alimi K.Brinkman və b.) hüquq fəlsəfəsinə qüvvədə olan hüququn pozitiv əsaslandırılmasına yönələn bilik sahəsi kimi baxırlar. Üçüncü baxışa əsasən (J.L.Berjel və b.) hüququn fəlsəfəsi “yuridik metafizikadan” başqa şey deyildir.

J.L.Berjel hüquq fəlsəfəsi dedikdə, yuridik metafizika başa düşür. O, göstərir ki, bir yuridik metafizika kimi hüquq fəlsəfəsi “hüququ onu texniki aparatdan o mənada uzaqlaşdırmağa cəhd edir ki, burada hüququn mahiyyətinə varılsın və hüququn müdafiə etdiyi hüquq və dəyərlərin metayuridik əhəmiyyətini, eləcə də insanın dünyaya bütöv baxışına nisbətən hüququn mənasını başa düşmək mümkün olsun” (2,s.19). S.P.Sinxa da təxminən bu fikirdədir: hüququn fəlsəfəsi “hüququn təbiəti, ədalətə mahiyyəti, hüquq pozuntusu, cəza, şəxsi hüquqlar və s.” məsələləri araşdırır (8,s.5).

Qeyd etmək lazımdır ki, “hüquq fəlsəfəsi”terminini ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edən Q.Hüqo, onu pozitiv hüquq baxımından təbii hüquq kimi şərh etmişdir. Sonralar hüquq fəlsəfəsinin fəlsəfi bilik sahəsi kimi genişlənməsində Hegelin xüsusi rolu olmuşdur. Hüququn fəlsəfi dərkinin rüşümləri çox qədim dövrlərə gedib çıxır, lakin, bu yanaşmanın dəqiq və əhatəli təəssümü Kant və Hegeldə özünü göstərir. Hegelin fikrincə hüquq haqqında elm fəlsəfəsinin bir hissəsidir. O, “hüquq fəlsəfəsi”nin girişində yazır “hüquq haqqında fəlsəfi elmin predmeti hüququn anlayışı və onun həyata keçirilməsindən ibarət olan hüquq ideyasıdır” (3,s.59). Hegeldə, söhbət öz mahiyyəti və məzmununa görə

müstəsna olaraq dövlətdən irəli gələn, real mövcud olan pozitiv hüquqdan gedir. Hegelə görə hüquq “ümumiyyətlə” pozitividir.

Kant qeyd edirdi ki, “hüquq nədir?” sualı “hüquqşünası təşvişə sala bilər”, bu və ya digər yerdə, bu və ya digər zamanda qanunların nə dediyini və dediklərini o hələ göstərə bilər. Lakin onların tələb etdikləri hüquq durumu və ümumiyyətlə hüququ və qeyri-hüquqini fərqləndirmənin hansı ümumi meyarları vardır-bu, onun üçün sirr olaraq qalır (5,s.33). Hegel hüququn tətbiqi və hüququn fəlsəfəsi anlayışlarını fərqləndirir. Fəlsəfi anlayış filosoflar və qanunvericilər üçün, tətbiqi isə praktik yurisprudensiya və vətəndaşlar üçün müəyyən olunur. Hüququn tətbiqi dərki (düşüncəsi) dövlət tərəfindən təminatı olan qanun, real normalardır. Hegelin həmçinin hüquq ideyası adlandırdığı fəlsəfi anlamı isə azadlıqdır.

Hegel hesab edirdi ki, mütləq ideya fəlsəfənin yeganə predmetidir. Bu ideyanın inkişafının müxtəlif formaları xüsusi fəlsəfi elmin dərkinin vəzifəsidir. Buna görə də xüsusi fəlsəfi elmlər olan “hüquq fəlsəfəsi”, “tarix fəlsəfəsi”, “dini fəlsəfə” xüsusi metodlara malik deyillər.

Hüquq fəlsəfəsinin inkişafı Hegelin “Hüquq fəlsəfəsi” ilə bağlı oldu. Hegelə görə hüquq fəlsəfəsi, Q. Qrotsinin də tərəfdarı olduğu kimi hüquqi yox, fəlsəfi fəndir. O, elmin yox, fəlsəfənin bir hissəsidir. Ona görə də hüquq fəlsəfəsinin predmeti kimi onun konkret həyata keçirilməsi yox, hüquq ideyası çıxış edir. Hüquq fəlsəfəsinin predmetinin Hegel şərhli təfəkkür və varlıq, məntiqi və həqiqinin eyniyyəti haqqında hüquq fəlsəfəsinin əsas vəzifəsini-“nə varsa onu dərk etmək, nə varsa hamısı məntiqidir” də müəyyən edir. XIX – XX əsrlərdə elmi ədəbiyyatda bu fənnin fəlsəfi bilik sahəsi olduğu tanındı.

Hüquq fəlsəfəsi bir fəlsəfi ideya kimi alman alimi Q. Radbrux tərəfindən daha əsaslı işlənmişdir. Q. Radbrux hesab edir ki, hüquq ancaq dəyərə aid kateqoriyalar cərcivəsində başa düşülə bilər. Hüquq mədəniyyətin elmidir, yəni dəyər kateqoriyasına aid olan faktdır. Hüquq anlayışını mənası hüquq ideyasının realizəsindən ibarət olan “mövcudluqdan” başqa cür müəyyən etmək olmaz” (1,s.17). Q. Radbruxda hüquq fəlsəfəsinin predmeti əsasən həqiqətdən hüquqdur, burada dövlətin problemləri zəruri hallarda nəzərdən keçirilir. Lakin, onun fəlsəfi diqqəti ideal deyil, dövlətdən irəli gələn real hüquqa, yəni qanunvericiliyə yönəlmişdir. Belə ki, müəllif real qüvvədə olan hüququ (xüsusən, cinayət) araşdırır və onun fəlsəfi mənasını, real qüvvədə olan hüququn ideal mahiyyətini axtarıb tapmağa çalışır. Q. Radbrux hüquqa aşağıdakı üç aspektdən yanaşır: 1) dəyərə aid olan anlayışlar (wertbeziehende Betrachtung), yəni hüquq elminin mahiyyətini təşkil edən mədəniyyət faktı kimi; 2) dəyərləndirici baxış (betwerttende Betrachtung), yəni hüquqa bir mədəni dəyər kimi yanaşma. O, hüquq fəlsəfəsi üçün xarakterikdir; 3) nəhayət, hüquqa onun mahiyyəti və yaxud bu mahiyyətin olmaması baxımından metafizik yanaşma. Bu artıq dini hüquq fəlsəfəsinin vəzifəsidir.

Hüquq fəlsəfəsinin tam fəlsəfi fənn olmasını hazırda da müdafiə edən müəlliflər ona sosial fəlsəfənin bir hissəsi (Q. İ. İkonnikova, V. P. Lyashenko, S. L. Frank və b.) kimi yanaşırlar. Lakin, hüquq fəlsəfəsinə fənnlərarası elm (İ. İ. Kalnoy və s.), hüququn mənası haqqında təlim (Y. V. Tixonravov və b.), müstəsna olaraq metodoloji funksiyanı yerinə yetirən, ümumi hüquqi anlayışlar müəyyən edən və hüquqi dünyagörüş formalaşdıran bir elm kimi də yanaşırlar (C. A. Kərimov, V. Kubeş və b.).

Hüquq fəlsəfəsinin predmet və fənn müəyyənliyi haqqında yuxarıda göstərilən fikirlər, göründüyü kimi birtərəflidir və tam deyildir. Belə ki, burada ya ancaq hüquq fəlsəfəsinin fəlsəfi mahiyyəti, ya da onun ancaq hüquqi mahiyyətinə üstünlük verilir. Bu isə hüquq fəlsəfəsinin iki komponentinin ayrı-ayrılıqda dərinlən və geniş təhlilinə və nəticədə predmetin pərakəndəliyinə gətirib çıxarır. Bundan başqa hüquq fəlsəfəsi ya

fəlsəfənin (sosial fəlsəfə), ya da hüquq nəzəriyyəsinin predmeti ilə eyniləşdirilir. Deməli, belə çıxır ki, hüquq fəlsəfəsi ya fəlsəfədir, ya da hüquq nəzəriyyəsidir. Lakin hüquq fəlsəfəsi fənnləarası xarakter daşıyır. Bu ideya, eyni zamanda elmi ədəbiyyatda bir qrup alimlər (məsələn, M.N.Marçenko və b.) tərəfindən də müdafiə olunur, təbiətinə və xarakterinə görə onun fənnləarası bilik olması əsaslandırılır. Belə ki, hüquq fəlsəfəsi özündə eyni zamanda fəlsəfi və hüquqi bilik sahələrini birləşdirir. Hüquq fəlsəfəsi bir tərəfdən, fəlsəfənin və hüquqsünaslığın qovuşduğu mövcuddur, digər tərəfdən bütövlükdə humanitar elmlərin (sosiologiyas, etika, psixologiya və s.) mühüm problemlərini özündə ifadə edir. Belə elmi mövqe hüquq ədəbiyyatında bir sıra müəlliflər tərəfindən (məsələn, C.A.Kərimov və b.) müdafiə olunur və göstərilir ki, hüquq fəlsəfi fəlsəfənin, sosiologiyanın, ümumi hüquq nəzəriyyəsinin sahəvi hüquq elmlərinin və bir sıra digər elmlərin mürəkkəb sintezi, dərk etmə prinsiplərinin inteqrasiyasıdır (9, s.18).

Hüquq fəlsəfəsi ideologiya ilə qarşılıqlı bağlıdır. Belə ki, məsələn, əgər sovet hüquq elmində hüquq hakim sinfin iradəsinin ifadəsi kimi qiymətləndirilirdisə, hazırda hüquq əsasən ümumbəşəri dəyər kimi başa düşülür. Hüquq bir tərəfdən "ictimai qayda", digər tərəfdən "mədəni dəyər" (Q.Radbrux), o biri tərəfdən "əmr" (C.Ostin və b.) kimi müəyyən edilir. Onun ideologiya ilə sıx bağlılığı həm də cəmiyyətin sosial-iqtisadi, mədəni-tarixi və mənəvi inkişaf mərhələləri ilə şərtlənən müxtəlif konsepsiya, təlim və nəzəriyyələrdə (təbii hüquq, yeni hegelçilik, yeni kantçı, konsepsiyaları və s.) də ifadə olunur. Bu baxımdan, məsələn, M.N.Marçenko hüquq fəlsəfəsini nəinki inteqral və ümumiləşdirici xarakterli, ümumi hüquq nəzəriyyəsi, hüquq sosiologiyası və digər qonşu fənnlər kimi nisbətən müstəqil fənnləarası bir fənn kimi ayırır (2, s.18).

Nəticə

Elmi ədəbiyyatda bir qrup müəlliflər (M.N.Marçenko, C.A.Kərimov, V.A.Bağinin və b.) hüquq fəlsəfəsinin strukturunun çoxsəviyyəli xarakterliliyini əsaslandırırlar. Bu zaman aşağıdakılar ayrılır: ali, orta, xüsusi-elmi. Ali səviyyədə hüququn dərkinin ən vacib istiqamətləri və ümumi prinsipləri, orta səviyyədə onun ümumelmi və ya fənnləarası xarakteri, xüsusi səviyyədə isə ayrı-ayrı obyektlər öyrənilir. Hüquq fəlsəfəsinin çoxfunksiyalılığı onun metodoloji, dərk etmə, dəyərli-istiqamətləndirici, dinamik və digər funksiyaları ilə bağlıdır.

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hazırda hüquq fəlsəfəsi fənninin dərkində iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşma hüquq fəlsəfəsinə ümumi fəlsəfənin bir hissəsi kimi baxır və onu əxlaq fəlsəfəsi, dini fəlsəfə, siyasətin fəlsəfəsi kimi və s. fənnlərdən biri hesab edir. Belə ki, bəzi müəlliflər (məsələn, V.S.Yurçuk və b.) hüquq fəlsəfəsinin fəlsəfə elmi və fənni kimi sübut etməyə çalışaraq göstərirlər ki, fəlsəfi-hüquqi problematika idraki, metodoloji və yuridik elmlərin digər imkanlarından genişdir. Bu, ümumi fəlsəfənin tərkib hissəsi, müstəqil fəlsəfi fənnidir. Bu elmi mövqeyi müdafiə etməyə çalışan müəlliflər göstərirlər ki, məsələn, tibbi fəlsəfə fəlsəfədir, tibb deyil, antropologiya fəlsəfəi antropologiya deyil, fəlsəfədir, tarix fəlsəfəsi tarix deyil, fəlsəfədir və s. Başqa sözlə, baxış səviyyəsi fəlsəfədirsə fəlsəfə nəyi araşdırırsa o, fəlsəfə elmi olaraq qalır. Elmi ədəbiyyatda sosial fəlsəfənin bir hissəsi kimi hüquq fəlsəfəsinin predmetinə aşağıdakı məsələləri aid edirlər: hüquq və onun mənası, hüququn hakimiyyət, cəmiyyət, əxlaq, din, insan fenomenləri ilə əlaqəsi, hüququn mahiyyət xarakteristikası, hüquqi reallığın hüquqi hadisələrdə dərkə və s. İkinci yanaşma hüquq fəlsəfəsini hüquq elmləri sahəsinə aid edir, hüquq fənni, hüquq nəzəriyyəsinin bir istiqaməti və ya fənnləarası bilik sahəsi kimi dəyərləndirir. Bu baxımdan o, pozitiv hüququn və pozitiv hüquq haqqında elmin yaranması üçün nəzəri fundament hesab olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Radbrux Q. Hüquq fəlsəfəsi/tərcüməçi Ə.İ. Hüseynov, Bakı.: Qanun, 2016
2. Бержель Ж.-Л. Общая теория права. М. 2000
3. Гегель Г. Философия права. М., 1980
4. Керимов Д.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. М.: СГА, 2003
5. Мартышин О.В. Метафизические концепции права // Государство и право, 2006, №2
6. Муромцев С.А. Определение и основное разделение права. Изд. Дом С.-Петербург. Гос. Унта, 2004
7. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Санкт-Петербург.: Лань, 2000
8. Синха С.-П. Юриспруденция. Философия права. М., 1996
9. Философия права. Курс лекций: учебное пособие в 2 т. т. 1/Отв. ред. М.Н. Марченко М.: Проспект 2013
10. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права / Учебное пособие (по изданию 1910-1912 гг.). Т. 1. М., 1995

Абульфаз Гусейнов

ПРЕДМЕТ И ПОНЯТИЕ ФИЛОСОФИИ ПРАВА

Резюме

В истории философско-правовой мысли существовали разнообразные подходы к определению философии права и её предмету. В современной философии права её предмет так же определяется по-разному. От самых широких определений до самых узких. Такое многообразие подходов к предмету философии права вполне закономерно, ибо его определение предполагает выявление отношения исследователя, как к праву, так и к философии. Предметом философии права являются и неюридические основания права, которые в трактовке некоторых авторов справедливо раскрываются как познавательные, ценностные, социальные и антропологические основания права. Теория же права представляет собой, главным образом, учение о действующем праве.

Цель - определения понятия и предмета философии права

Методология - диалектики, аналитический анализ

Результат - обосновать философию права как высшая уровень познания права.

Ключевые слова: право, философия, объект, предмет, понятие, энциклопедия, теория

Abulfaz Guseynov

SUBJECT AND CONCEPT OF THE PHILOSOPHY OF LAW

Summary

In the history of philosophical and legal thought there were various approaches to definition of legal philosophy and its subject matter. In modern legal philosophy its subject matter is also defined differently. From the broadest definitions to the narrowest. Such variety of approaches to a subject of legal philosophy is quite natural because its definition assumes identification of the relation of the researcher, both to the right, and to philosophy. A subject matter of legal philosophy

are also non-legal grounds of law which in the interpretation of some authors rightly disclosed as the cognitive, valuable, social and anthropological bases of the law. The theory of the right represents, mainly, the doctrine about the law in force.

Purpose - definitions of the subject and concept of philosophy of law

Methodology - dialectics, analytical analysis

Findings - to substantiate the philosophy of law as the highest level of knowledge of law

Keywords: law, philosophy, object, subject matter, concept, encyclopedia, theory